

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası
Redaksiya – nəşriyyat şurasının
qərarı ilə çap olunur

Печатается по постановлению
Редакционно-издательского Совета
Академии наук Азербайджанской ССР

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСКЕНДЕР БЕК ГАДЖИНСКИЙ

**ЖИЗНЬ ФАТАЛИ ХАНА
КУБИНСКОГО**

ИЗДАТЕЛЬСТВО
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Баку — 1959

AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTUTU.

İSKƏNDƏR BƏY HACINSKİ

**QUBALI
FƏTƏLİ XANIN
HƏYATI**

AZƏRBAYCAN SSR ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏŞRİYYATI
BAKİ – 1959.

Tərcümə edəni F.Babayev
Redaktoru M.İsmayılov

İ N S T İ T U T D A N

Oxuculara təqdim edilən „Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı tarixi oçerk XVIII əsrin ikinci və XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış bir çox Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərilə bir sırada Azərbaycan tarixinin 1747-ci ildən, yəni Nadir şah Əfşarın ölümü və müstəqil xanlıqların yaranmasından başlayaraq, onların Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər olan dövrünü öyrənmək üçün faydalı bir mənbədir.

Bu əsərin başlıca əhəmiyyəti ondadır ki, burada Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və xırda xanlıqlara bölünmüş ölkənin birləşməsi uğrunda çalışmış, Rusiyaya meylin ciddi tərəfdarı qubalı Fətəli xanın həyat və fəaliyyəti, bir sıra yersiz idializə və mübaliğələr müstəsna olmaqla təsvir edilmişdir.

Azərbaycan tarixçilərindən A. A. Bakıxanov, Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani və b. əsərlərində Fətəli xan haqqında ümumi məlumatla rast gəldiyimiz halda, bu əsərdə Quba xanlığı və qonşu xanlıqların siyasi vəziyyəti, Fətəli xanın inzibati tədbirləri, Azərbaycan torpaqlarını Quba xanlığı ətrafında birləşdirmək üçün düşündüyü planları və ayrı-ayrı xanlıqlar arasında baş verən qanlı müharibələrdən bəhs edən nisbətən geniş bir lövhə görürük.

İskəndər bəy Hacımski tərəfindən yazılmış bu əsər ilk dəfə 1847-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan „Kavkaz” qəzetinin 48-49-cu nömrələrində çap edilmişdir. Əsərin müəllifi haqqında məlumat əldə etmək cəhdlərimiz hələlik təəssüf ki, nəticəsiz qalmışdır. Yalnız bu məlumdur ki, o, Qafqaz canişininin dəftərxanasında mütərcim vəzifəsində çalışmışdır. Onun adı 1846, 1847 və 1848-ci illərə aid „Кафказски календар” məcmuələrində həmin dəftərxanada çalışan mütərcimlər sırasında çəkilir. Habelə „Kavkaz” qəzetinin illik icmallarından birində qəzetdə dərc olunmuş mühüm əsərlərin müəllifləri sırasında İ. Hacımskinin adı da „Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı oçerkin müəllifi kimi qeyd olunur.

Əsərin həm əsli, həm də Azərbaycan dilində tərcüməsini nəşr etməklə ümidvarıq ki, o, Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixini öyrənmək üçün faydalı vəsaitlərdən biri olacaqdır.

XVIII əsrin (ikinci – red.) yarısında Qafqaz ölkəsində öz uzaqgörənliyi, zəkası və tədbirləri ilə olduqca şöhrət tapmış bir şəxsin həyatını qələmə alarkən qeyd etməliyəm ki, yazılı sənədlərin olmaması və başqa vəsaitin məhdud olmasına görə, keçmiş zamanlarda Qafqazda baş vermiş hər hansı mühüm hadisə haqqında dolğun və düzgün məlumat toplamaq olduqca çətin və hətta qeyri – mümkündür.

XVIII əsrin (ikinci-red.) yarısında Qafqaz ölkəsində öz uzaqgörənliyi, zəkası və tədbirləri ilə olduqca şöhrət tapmış bir şəxsin həyatını qələmə alarkən qeyd etməliyəm ki, yazılı sənədlərin olmaması və başqa vəsaitin məhdud olmasına görə, keçmiş zamanlarda Qafqazda baş vermiş hər hansı mühüm hadisə haqqında dolğun və düzgün məlumat toplamaq olduqca çətin və hətta qeyri-mümkündür.

Qubalı Fətəli xanı böyük (böyük Fətəli xan-red.) adlandırma bilməsək də, onun görkəmli bir şəxsiyyət kimi tanınmağa layiq olduğuna şübhə ola bilməz. Vəsaitinin məhdudluğunu, bir çox şeyləri əxz edəcəyi və ya hərbi işləri üçün lazım olan vəsaiti ala biləcəyi mütərəqqi bir dövlətlə əlaqəsinin olmadığını və əldə etdiyi əzəmətin dərəcəsini nəzərə alarsaq, deyə bilərik ki, o, tarixdə fəxri mövqə tutmağa layiq bir şəxsiyyətdir.

Məlum olduğu kimi, dəhşətli fateh Nadir şah öləndən sonra İrənin başsız qalması nəticəsində Zaqafqaziyada daim bir-birinə düşmən münasibət bəsləyən və qarşılıqlı surətdə bir-birinin əmlakını qarət edən tam müstəqil xanlar hakimiyyəti sistemi meydana çıxdı və bu üsulidarə XVIII əsrin axırlarına qədər davam etdi.

Belə bir vəziyyətdə nəslinin qədimliyi ilə məşhur olan Quba hakimi Hüseynəli xanın oğlu Fətəli xan meydana çıxdı. Fətəli xan 1736-cı ildə anadan olmuşdur, heç bir xüsusi tərbiyə görməyən Fətəli xan gənclik dövrünü, başqa xanların oğlanları kimi, qayğısız həyat sürməklə keçirmiş, hətta bir dəfə nadincliyinə görə atası onu döydürmək istədikdə, atasının qəzəbi sönənə qədər gizlənilib, gözə görünməmişdi. Buna baxmayaraq, Hüseynəli xan oğlunu hərbi və siyasi işlərlə tanış etmək məqsədilə ona müxtəlif tapşırıqlar verərdi. O, 1756-cı ildə Fətəli xanı şübhəsiz ki, Quba bəylərindən birinin rəhbərliyi altında, öz dövrünə görə güclü bir qoşunun baş komandanı təyin edərək, keçmişdə də Quba xanlarına mənsub olub, lakin qarışıqlıq zamanı İbrahim xan Dudbari tərəfindən zəbt olunmuş Səlyan qəsəbəsini fəth etməyə göndərdi. Fətəli xan atasının tapşırığını müvəffəqiyyətlə və şəərəflə yerinə yetirdi.

Özünə qədər ayrı-ayrı naiblərin idarəsi altında olan bütün Quba mahallarını bir cəm halında birləşdirən Hüseynəli xan 1758-ci ildə 22 yaşlı gənc Fətəli xanı öz yerində varis qoyub, vəfat etdi. Bu hadisədən istifadə edən Şamaxı xanının qardaşı Ağa Rəzi bəy sərhəddə olan Bərmək mahalına basqın etdi və oranı qarət edərək, iki yüzə yaxın ailəni Şirvana köçürdü.

Atasının dəfni ilə məşğul olan Fətəli xan bu hadisədən atasının vəfatının yeddinci günü xəbər tutdu. O, xanlıq taxtına çıxmaq mərasimini yüngülcə keçirib, qubalılardan mümkün olan qədər qoşun toplayaraq, Şirvana hərəkət etdi.

Təcrübəli və şücaətli bir şəxs olan Şirvan xanı Məhəmməd Səid xan Fətəli

xanı sərhəddə qarşılamaq üçün tədarük gördü, onunla döyüşə girərək bu qanlı vuruşmanın bəisi olan qoçaq qardaşı Ağa Rəzi bəyi bu vuruşmada itirdi və tamamilə məğlub oldu. Qarət olunmuş mülkünün intiqamını alan Fətəli xan öz növbəsində bir çox ailələri köçürərək Qubaya qayıtdı. Əslində əhəmiyyətsiz görünən, lakin zamanına, gənc xanın cavanlığına və təcrübəsizliyinə görə çox mühüm olan bu iş Hüseynəli xan öləndən sonra Qubaya yüngül şikar kimi baxan qonşu hakimlərin yanında onun hörmətini artırdı.

Gənc xan Qubaya qayıtdıqdan sonra öz mülkünün daxili üsul-idarə işləri ilə məşğul olmağa başladı. O vaxta qədər hər bir naibin əhalidən vergi toplamaq və mükəlləfiyyətin icrasını tələb etmək hüququ var idi. Beləliklə, öz naiblərindən asılı olan əhali büsbütün onlara tabe olur, bu isə onlara hər bir narazılıq üstündə öz xanlarına xəyanət etməyə imkan verirdi. Fətəli xan bu qaydanı ləğv edərək, kəndlilərdən toplanan vergilərin kəndxudalar tərəfindən xan xəzinəsinə və anbarlarına təhvil verilməsini əmr etdi, hətta buyurdu ki, bəzi mükəlləfiyyətlərin icrası xan yasavulları vasitəsilə tələb edilsin. O, bir sıra başqa, o qədər də mühüm olmayan dəyişikliklər də əmələ gətirdi. O, bununla kifayətlənməyərək, öz hakimləri Məhəmməd həsən xandan narazı olan Dərbənd bəyləri ilə gizli əlaqəyə girdi, onlara o vaxta qədər bəxşişlər verdi, nəvaziş göstərdi ki, onların bəziləri Qubaya köçdülər. Fətəli xan onların vasitəsilə də Dərbəndin özündə çoxlu tərəfdarlar əldə etdi və 1760-cı ildə küclü qoşun toplayıb şəhərə hərəkət etdi və ona sadıq olan dərbəndlilərin köməyi ilə şəhəri bir güllə belə atmadan işğal etdi. Mülkü əlindən çıxmış Məhəmməd həsən xan bütün ailəsilə Fətəli xanın əmri üzrə Bakıya köçərək, ömrünün sonuna qədər orada yaşadı.

Fətəli xan qonşu hakim qaytaqlı usmi Əmir Həməzə ilə olan dostluğunu qohumluq yolu ilə möhkəmləndirmək üçün 1766-cı ildə onun bacısı Tuti Bikəyə evləndi və Dərbəndin alınmasında mühüm xidmətlər göstərən bir nəfər dərbəndli bəyi köməkçi təyin edərək, Dərbəndin idarəsini ona tapşırırdı. Usmi də öz tərəfindən hörmətli adamları Fətəli xanın yanına elçi göndərərək, onun bacısı Xədicə Bikəni istədi. Lakin Quba xanı çoxdan bəri öz bacısını Bakı hakimi Məlik Məhəmməd xana vermək niyyətində olduğundan, elçilər əli boş geri qayıtdılar. Bu hadisə yenidən qohum olmuş iki hakim arasında düşmənçiliyə səbəb oldu. Fətəli xanın böyük kömək gözlədiyi bu qohumluq nəticəsində onun üçün həm əldə etdiyi torpaqları, həm də irsi əmlakını əlindən çıxara biləcək böyük bir bədbəxtlik mənbəyinə çevrildi.

Bir müddətdən sonra Əmir Həməzə bacısını görmək bəhanəsilə Dərbəndə girib, onun iç qalasını zəbt etdi. Lakin Fətəli xan ona qalada möhkəmlənməyə fürsət verməyərək, Quba qoşunu ilə şəhəri mühasirəyə aldı və üç günlük mühasirədən sonra dərbəndlilərin köməyi ilə usmini şəhərdən çıxardı. Bu hadisədən sonra usmi Quba xanı ilə açıqdan-açığa düşmən olub, həm bacısını ona vermədiyi üçün, həm də onu Dərbənddən çıxardığına görə ondan qisas almağa fürsət axtarmağa başladı.

Əqilli və uzaqgörən bir şəxs olan Fətəli xan isə onun xətt-hərəkətlərindən gördüyü kimi, Zaqafqaziyada hakimi-mütləq olmaq, bəlkə də öz hökmrənliyini daha uzaqlara yaymaq istədiyindən hörmətli bəyləri Peterburqa göndərərək, Rusiyaya sədaqət bəsləndiyini bildirdi və lazım gələrsə, ona kömək veriləcəyi haqqında ümidvar edildi. 1767-ci ildə Aquşa, Təbəseran, Dərbənd və Quba əhalisindən güclü qoşun yaradaraq, Bakı hakimi Məlik Məhəmməd xanı da özü ilə götürüb, Şirvana hərəkət etdi. Nuxalı Hüseyn xan da birləşmiş qüvvələrlə Şamaxını almaq haqqında onun xahişinə görə yürüşə başladı.

Şamaxı kəndində yaşayan Şirvan hakimləri Məhəmməd Səid xan və Ağası xan mülklərini qorxu altına alan bu təhlükədən xəbər tutaraq, düşməni sərhəddə qarşılayıb, döyüşə girdilər. Məhəmməd Səid xanın misilsiz şücaət göstərməsinə baxmayaraq, o, tamamilə məğlub oldu və buna görə də şəhərə qayıtdı. Ancaq burada da uzun müddətli mühasirəyə dözə bilməyəcəyini görən və nicatı üçün başqa əlac tapmayan Məhəmməd Səid xan Fətəli xanın yanına gəldi. Fətəli xan Məhəmməd Səid xanı həbs edərək Dərbəndə göndərdi. Bu arada Ağası xan təslim olmaq üçün yanına getdiyi Nuxa xanı Hüseyn xan tərəfindən kor edilmişdi. Sonra Fətəli xan köhnə Şamaxını Ağsuya köçürərək, Şirvanı Hüseyn xanla özü arasında böldü; belə ki, Şəki ilə həmsərhəd olan Sədərə və Qəsai mahallarını Hüseyn xana verdi, qalan hissəyə isə özü sahib olub, Qubaya qayırdı. Bir müddətdən sonra Şəki hakiminin payına düşən mahallara da yiyələndi. Bu isə Fətəli xanla Hüseyn xan arasında böyük narazılığın törənməsinə səbəb oldu. Hüseyn xan Quba xanının qənimət bölgüsündə yalnız aslan payı ilə, yəni qənimətin hamısını almaqla kifayətlənə biləcəyini gec başa düşmüşdü.

Bu hadisədən sonra Kür qırağında yaşayan və itirdiyini qaytarmağa fürsət axtaran Ağası xan Quba və Nuxa xanlarının arasında olan narazılıqdan istifadə edərək, məqsədinə çatmaq üçün Hüseyn xanın himayəsinə altına keçdi.

Şamaxıda gözü olan Hüseyn xan güclü qoşun topladı. O, ümumiyyətlə başqa dağstanlılar kimi həmişə qonşu xanlara muzdur qoşun sifətilə xidmət edən avarlıları Məhəmməd Mirzə və Qulaq xan adlı hakimlərlə birlikdə öz qoşununa qatıb, habelə tərəfdarlarının çoxluğu ilə işin müvəffəqiyyətli olacağına ümid verən Şirvanın əsl hakimi Ağası xanı da özü ilə götürüb, Şamaxıya hərəkət etdi. Bütün bu səbəblərə və işin gedişinə görə bu səfərin qansız qurtaracağına ümid etmək olmazdı, lakin düşmən şəhərin yaxınlığında yerləşdikdən sonra əvvəlcə hər iki tərəf bu işin sülh yolu ilə həll olunmasına meyl göstərdi. Lakin bəzi qoşun başçılarının düşmənçiliyi üzündən kiçik atışma baş verdi və bu tez bir zamanda ümumi vuruşmaya çevrildi. Döyüşdə hər iki Avar hakimi həlak oldu. Hüseyn xan tamamilə məğlub olaraq öz malikanəsinə qaçdı. Ağası xan özünün Kür qırağında olan sabiq məskəninə çəkildi. Bununla belə bu məğlubiyət onu ruhdan salmadı. O, itirdiklərini geri alacağına yenə də ümidlər bəsləyirdi. Bu qələbə ilə Şirvan mülkünün həmişəlik olaraq ixtiyarında qalacağını və məğlub edilmiş düşmənlərin bir daha ona təhlükəki ola bilməyəcəyini zənn edən Fətəli xan Qubaya qayıtdı.

Fətəli xanın uzaqda olmasından və iki qardaşının Fətəli xanla müharibədə həlak olduğu üçün ona qarşı düşmənçilik bəsləyən avarlı Nunsal xanın Şuşaya gəlməsindən istifadə edən Ağası xan Avar hakiminin himayəsinə sığındı və onun köməyi ilə 1774-cü ildə özünün ata-baba mülkü olan Şamaxıyı aldı.

Bu xəbəri eşidən Fətəli xan düşmənin möhkəmlənməsinə imkan verməmək üçün Aqusa, Təbəseran, Dərbənd və Quba əhlindən qoşun toplayıb, Bakı hakimini də özü ilə götürərək hələlik Şamaxıya hərəkət etdi. Düşməni dəf etməyə hazırlanmış Ağası xan ixtiyarında güclü Avar qoşunu olan Nunsal xanla birlikdə Quba xanına qarşı hərəkət edərək, döyüşə girdi və yenə də büsbütün məğlub olaraq, sabiq məskəninə qaçdı. Lakin Nunsal xan bəlkə də yeri, yolları tanımadığına və mülkünün uzaqda olmasına görə qaçmağa cürət etmədi. O, Şamaxı şəhərindən yuxarıda möhkəm bir yer seçib, öz sadıq təbəələrilə birlikdə oranı özünə sığınacaq elədi. Öldə silah ölməyi qat edən Nunsal xan düşməyə heç bir şey qoymamaq üçün bütün var-yoxunu, yəni Ağası xandan hədiyyə aldığı malları və atları qırıb məhv etdi.

Qafqaz dağlarının yetişdirməsi olan igid avarların bu qətiyyətini görən Fətəli xan onlarla danışığa girdi. O, işi sülh yolu ilə qurtarmaq və Nunsal xanın, həlak olmuş qardaşlarına görə, ona qarşı bəslədiyi keçmiş ədavəti yatırmaq niyyətilə onu öz düşərgəsinə dəvət etdi, Nunsal xan yubanmadan mötəbər avarlarla birlikdə onun yanına getdi. Lakin Fətəli xanın çadırında gedən danışmaq zamanı naməlum bir inciklik üstündə Avar xanına düşmənçilik bəsləyən aquşalılar Nunsal xanı adamları ilə birlikdə öldürmək qəsdinə düşdülər.

Fətəli xan niyyətlərini yerinə yetirməyə hazır olan aquşalıların bu fikrindən xəbər tutmaq dərhal çadırdan bayıra çıxdı və onları dilə tutaraq, bu çirkin niyyətdən vaz keçməyə dəvət etdi. Lakin hamısı boşa çıxdı. Aquşalılar çadırı şiddətli tüfəng atəşinə tutdular, sonra isə çadırdakı olanların hamısını qılıncdan keçirib doğradılar. Yalnız Bakı hakimi Məlik Məhəmməd xan Fətəli xanın yaxın adamlarının köməyi ilə bu qanlı qırğından canını qurtara bildi.

Bəziləri Fətəli xanın arzusuna əsasən aquşalıların bu cinayəti etdiklərini zənn edirlər, lakin biz, belə bir aqıl hakimin Avar xanları ilə düşmən olmaq istədiyini heç vəchlə təsəvvür edə bilmərik. O, Avar xanlarının dostluğunu əziz tuturdu, çünki keçilməz dağlarda yaşayan bu xanlar öz basqınları, habelə düşməninə verə biləcəkləri köməklə Quba xanını həmişə narahat edə bilirdilər.

Fətəli xan Şirvanı ikinci dəfə fəth etdikdən sonra, başqa xanlıqlara da sahib olmaq üçün yollar axtardığı bir zamanda, bütün mülklərini əlindən çıxara biləcək bir hadisə hazırlanmaqda idi. Quba xanından intiqam almaq üçün fürsət axtaran usmi Əmir Həmzə onun Şirvanda məşğul olduğunu görcək şamxal Dışsiz Məhəmməd xanla ittifaq bağlayaraq, güclü qoşunla Qubaya hərəkət etdi. Usmunun bu niyyətini başa düşən Fətəli xan Qubaya qayıtdı və vaxt imkan verdiyi qədər öz təbəələrindən qoşun toplayıb düşməyə qarşı hərəkət etdi. Dərbəndlə Quba arasında olan Gavduşan çölündə uzun müddət davam edən qanlı vuruşma başladı. Əvvəlcə

üstünlük hər yerdə Fətəli xanın qoşunları tərəfdə idi və bütün ehtimala görə o qalib gəlməli idi. Lakin belə bir dəqiqədə usminin qoçaq oğlu Əli bəy özünü yetirib, bütün süvarilərlə qubalıların üstünə atıldı və bununla müharibənin taleini həll etdi. Fətəli xan tamamilə məğlub oldu, o qədər çoxlu adam itirdi ki, hətta Qubada belə qala bilməyərək Səlyana çəkildi.

Bu döyüşdən sonra usmi Əmir Həmzə Bakıya hərəkət etdi, lakin qalanı almaq qüdrətinə malik olmadığından bu malikanənin bir hissəsini qarət edərək, Kürdən keçib öz malikanəsinə qayıtdı. O, Dərbəndə yaxınlaşan zaman səfərinin başlıca məqsədi olan həmin şəhəri hiylə yolu ilə ələ keçirmək üçün Fətəli xanın öldürülməsi haqqında yalan bir şeyiə buraxdı. Lakin öz vəzifəsinə sadıq qalan Quba xanının arvadı Tuti Bikə mərdlərə məxsus mətanətlə, aslan kimi qala barırları üstündə duraraq, bütün işlərə özü sərəncam verir, görüş bəhanəsilə qala divarlarına yaxınlaşan qardaşını qala toplarının atəşilə hədələyirdi. Bacısını bir daha aldada bilməyəcəyini, güclə də Dərbənd qalasını almaq mümkün olmadığını yəqin edən usmi Qaytağa yollandı. Qazıqumux xanı Məhəmməd xan isə Quba xanlığını ələ keçirdi.

Bir müddət keçdikdən sonra Fətəli xan düşmənin hərəkəti haqqında dəqiq məlumat toplayıb, qışın şiddətli olmasına baxmayaraq, bir neçə ən sadıq və səmimi bəylərlə birlikdə Qubanın aşağı mahallarının içi ilə Dərbəndə gəldi və tezliklə iki nəfər hörmətli bəyi kömək istəmək üçün Peterburqa göndərdi. Lazım gəldiyi zaman bu hökmdara himayə ediləcəyi haqqında hökumətimiz tərəfindən keçmişdə vəd verildiyindən bu xahiş dərhal qəbul edildi. İmperatriça bir neçə piyada və topçu batalyonunun general de-Medemin komandanlığı altında Dərbəndə göndərilməsini əmr etdi. Generala Fətəli xanın arzusu üzrə hərəkət etmək tapşırıldı.

Qazıqumuxlu Məhəmməd xan 1775-ci ilin yazında Rusiya qoşunlarının Kizliyardan çıxıb Dərbəndə, Quba xanının köməyinə gəlməsi xəbərini eşitdikdə Qubanı tərk etdi. Dərbənddə oturub rus qoşununun gəlməsi xəbərini gözləyən Fətəli xan Qubaya gedərək, şəraitin verdiyi imkan daxilində qubalıları toplayıb, Dərbəndə qayıtdı və dayanmadan Darvaq çayına tərəf hərəkət etdi. O, bu yerdə rus generalını qarşılayıb, ona rütbəsinə layiq və itirdiklərini özünə qaytarmaq üçün köməyinə gəlmiş bir şəxs kimi olduqca hörmət göstərdi.

O, bir neçə gün həmin çayın kənarında qalaraq, bütün vaxtını düşmən torpaqlarına hərəkət edərkən qoşuna lazım olacaq ərzaqın tədarükünə sərf etdi. Sonra Quba xanı Qaytağa tərəf yola düşdü. Çoxdan bəri hər şeydən xəbərdar və düşməni qarşılamağa hazır olan Əmir Həmzə Fətəli xanı Baplı kəndinin yaxınlığında gözləyirdi. O, burada döyüşə girişərək, müvəffəqiyyət qazanacağına böyük ümidlər bəsləyirdi. Nizami qoşunun əməliyyatından heç bir məlumatı olmayan Əmir Həmzə özünün bütün dəstəsi ilə düzənlikdə Fətəli xana hücum etdi; lakin qoşununun dəhşətli qırğınına səbəb olan şiddətli tufəng və top atəşinə məruz qalaraq, tamamilə darmadağın edildi və çoxlu adam itirərək dağlara çəkildi.

Fətəli xan Aşağı Qaytağı qarət etdikdən sonra Dərbəndə qayıtdı və burada

qoşuna lazımı istirahət verdikdən sonra Qazıqumuxa hərəkət etdi. Düşməni dəf etməyə hazırlanmış Məhəmməd xan Fətəli xanı Kürə xanlığında qarşılayıb döyüşə girdi, lakin ona da usminin talei nəsbət oldu. Fətəli xan bu xanlığı qarət etməklə ondan intiqam alıb, Təbəşəranə hərəkət etdi. Öz istehkamlarının möhkəmliyinə arxalanan təbəşəranlılar əvvəlcə düşməni silahla dəf etmək fikrində idilər, lakin usmi və Məhəmməd xanın başına gələnərdən yəqinlik hasil edərək, Quba xanının yanına gəlib öz əməllərindən pəşiman olduqlarını bildirdilər və keçmiş günahlarını xidmətləri və sədaqətləri ilə yuyacaqlarına söz verdilər.

Beləliklə, Fətəli xan düşmənlərini cəzalandıraraq Dərbəndə qayıtdı və öz qələbələrini bayram etdi, bununla o rus əsgərlərinə xüsusi hörmət və nəvaziş göstərdi, sonra onlara istirahət üçün lazım olan qədər vaxt verdi, onlar da bu vaxt ərzində həyatın bütün nemətlərindən istifadə edərək yaşadılar. Sonra onları öz vətənlərinə qayıtdı. Belə bir şərait Fətəli xanın taleinə olduqca böyük təsir bağışladı və onun sonralar əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərin başlıca səbəbi oldu.

Bununla belə Şirvan hakimləri yeddi il Dərbənddə dustaq olan Məhəmməd Səid xanı azad edən Fətəli xanın dostluğunu və hüsn-rəğbətini əldə etməyə çalışdılar. Məhəmməd Səid xan vətənə qayıdaraq Şirvanın bir hissəsində xan oldu, başqa hissəsi isə qardaşı Ağası xanın ixtiyarında idi. Birinci öz iqamətgahı üçün Ağsunu, ikinci isə Kür qırağında olan Əlvəndi seçdi.

Fətəli xana qarşı göstərdiyi cürətə görə usmi layiqincə cəzalandırılmışdı və bütün ehtimalla görə bir daha heç bir mühüm işə iqdam etməyəcəyi halda, o, cəsur və işgüzar adam olduğundan öz malikanəsində rahat otura bilmirdi. O, başına üç minə yaxın seçmə atlı toplayıb, malikanəsindən çıxdı və Təbəşəran, Kürə xanlığı, Şəki və Şamaxı yolu ilə irəliləyərək Ərdəbilə, Qarabağa, Gəncəyə basqın etdi və bu yerləri amansızcasına viran qoyduqdan sonra saysız-hesabsız qənimətlə öz xanlığına qayıtdı.

Fətəli xan usminin rahat oturmaq istəmədiyini gördükdə ona qarşı tədbir gördü. Bu tədbir qan tökülmədən, zəhmətsiz başa gəldiyinə baxmayaraq, çox təsirli və əqilli idi. O, usminin qardaşı oğlu, əmisindən incimiş qoçaq Məhəmməd xan bəyi nəvaziş və müxtəlif vasitələrlə öz tərəfinə çəkdi. Dərbəndin 20 verstliyində onun üçün qala tikdirib, adını Məhəmməd xan qalası qoydu; Qubadan oraya iki yüz ailə köçürtdü və buranı Məhəmməd xan bəyin iqamətgahı etdi. Məhəmməd xan bəy də Fətəli xanın rəhbərliyi ilə bir neçə hörmətli qaytağlıni öz tərəfinə çəkdi. Bu vəziyyət, habelə Fətəli xan ilə hər işdə onun arzusuna müvafiq hərəkət edən Dağıstan hakimlərinin arasında olan dostluğun gündən-günə möhkəmlənməsi usmi Əmir Həməzəni dinc yaşamağa və Quba xanının dostluğunu axtarmağa məcbur etdi.

Bu zaman qazıqumuxlu Məhəmməd xanın oğlu Şahmərdan bəy ögəy anasından olan qardaşı Surxaydan şəxsən incidiyinə görə Fətəli xanın yanında qulluğa girib, Fətəli xandan o zaman Dərbəndə məxsus olan Qabərək kəndindən başlayaraq Kürə xanlığının aşağı hissəsini və Quba vilayətinin bir mahalının idarəsini aldı. Sonralar Şahmərdan bəy yeni mülkünü Quba xanının rəhbərliyi ilə

tədbirlə idarə edərək, xanlığın qalan hissəsini də öz ixtiyarına keçirdi. Beləliklə, Məhəmməd xan da mühüm bir iş görmək imkanından məhrum olaraq Fətəli xanla dost olmağa çalışırdı.

Fətəli xan üçün əlverişli olan belə bir şəraitdə o getdikcə yüksəlib, Dağıstanın işlərinə təsir göstərirdi. Qardaşı Gavduşanda, Quba xanının bayrağı altında usmi əleyhinə aparılan müharibədə həlak olmuş məsum Şeyx Əlinin oğlanları: Məhəmməd Hüseyn bəy, Söhrab bəy, Şamxal və Mustafa bəy məsum Əliqulunun təzyiqinə məruz qaldıqlarından Qubaya gedərək Fətəli xanın himayəsinə sığındılar. O da bir neçə vaxtdan sonra məsum Əliqulunu Dərbəndə çağırırdı və həbs edərək Səlyana göndərirdi, özü isə güclü qoşunla Təbəşəranə hərəkət edərək səbiq məsumların daimi iqamətgahı olan Çıraq kəndinə gəlib, adı çəkilən qardaşların ən böyüyü Məhəmməd Hüseyn bəyi Təbəşəranın məsumu elan etdi.

İranın sahilboyu vilayətləri xacə Ağə Məhəmməd xan Qacar¹ tərəfindən fəth olunduğuna görə öz mülkündə qala bilməyən Gilan hakimi İdastullah xan² 1779-cu ildə Qubaya gəlib, Fətəli xandan kömək istədi. Səxavətli və uzaqgörən xan onun xahişini rədd etmədi. Dərbəndli Mirzəbəyin başçılığı altında dağıstanlılardan və başqa torpaqlardan on min³ nəfərlik qoşun toplayıb, ona qoşulmuş İdastullah xanla birlikdə Səlyan və Talış yolu ilə İrana hərəkət etməyi əmr etdi. Sərkərdə aldığı tapşırığa əsasən Gilanı fəth edib, İdastullah xanı orada qoyaraq öz xanının yanına qayıtdı.

Bu hadisədən sonra Fətəli xanın təkə Zaqafqaziyada hakim-mütləq olmaq deyil, hətta dəhşətli fateh Nadir şahın ölümündən sonra uzun müddət davam edən özbaşınalığı aradan qaldırmış olan İran şahı vəkil Kərim xan Zəndin⁴ vəfatı ilə əlaqədar olaraq yenə də İran taxtının arzusunu çəkən şöhrətpərəst xanların daxili müharibələri meydanına çevrilmiş İrana belə göz tikdiyinə şübhə etmək olmazdı. Özünün böyük məqsədinə çatmaq üçün Quba xanı bütün maniələri aradan qaldırmaq və bu yolda hər şeyi qurban vermək qərarına gəldi. Eyni zamanda o gördü ki, məqsədinin qarşısında dura biləcək başlıca maniə Ali-Sərkər⁵ ailəsidir. O, bu ailənin igid və işgüzar üzvləri durduqca, Şirvan xanlığı başqasının əlində olduqca mühüm bir iş əl ata bilməyəcəyinə əmin idi. Ona görə, istədiyi yerə hərəkət etməsindən ötrü coğrafi vəziyyətinə görə ən mühüm nöqtə olan Şirvanı nə vasitə ilə olursa-olsun almağı və onların hamısını qırmağı qərara aldı.

Fətəli xan öz məqsədinə çatmaq üçün tədbir görməkdə, bəlkə də Ali-

¹ Sonralar İran şahı olmuşdur.

² Gilan hakiminin adı yanlış yazılmışdır, Hidayətulla xan olmalıdır. A. Bakıxanov. "Gülüstani – İrəm", Bakı, 1951, 172-ci səhifəyə bax. – Red.

³ A. Bakıxanov qoşunun 9 min nəfərdən ibarət olduğunu göstərir. Həmin əsərdə 172-ci səhifəyə bax. – Red.

⁴ Kərim xan özünü şah deyil, vəkil yəni xalqın vəkili adlandırır və onun adından iş görürdü. Zənd onun fəmiliasıdır (qeyd müəllifindir).

⁵ Şirvan hökmdarları belə adlanırdı.

Sərkar dudmanının bütün üzvlərini ələ keçirib qırmaq üçün fürsət axtarmaqda ikən Məhəmməd Səid xan onun bacısı Fatma xanım Bikəni öz oğlu Məhəmmədrza bəy üçün istədi. Kür qırağındakı Əlvənddə yaşayan Ağası xan ola bilsin ki, Fətəli xanın niyyətini duyduğundan bu işin pis nəticə verəcəyini təsəvvür edir və qardaşını bu qohumluqdan əl çəkməyə təşviq edirdi, lakin onun bu səyi boş çixdı; qohumluq isə baş tutdu, bu da qardaşlar arasında düşmənçiliyə səbəb oldu.

Qarabağlı İbrahim xan Quba xanı ilə mübarizə etmək üçün Şirvan hakimlərinə tez-tez kömək etdiyindən Fətəli xan güclü qoşun toplayıb, 1784-cü ildə Qarabağa hərəkət etdi. Lakin Şuşa qalasına hücum etmək iqtidarında olmayıb Ağdamı və Qarabağ xanlığının başqa aşağı mahallarını talan etdi.

Fətəli xan 1785-ci ildə güclü qoşunla Kür qırağında yaşayan Ağası xan üzərinə hərəkət edən zaman, müəyyən səbəbə görə əmisindən inciyərək, onu tərk edib, Quba xanının yanında yaşayan İbrahim xanın qardaşı oğlu Mehreləli bəy qoşunun Şirvana hərəkəti zamanı gecə ikən Ağası xanın böyük oğlu Əhməd bəyə rast gəldi və əlbəyaxa döyüşdə öldürüldü. Fətəli xan onun cənazəsini xüsusi hörmətlə Şuşaya göndərdi. Bu hadisə Qarabağ xanını Quba xanı tərəfə keçməyə məcbur etdi. O, dərhal Quba xanı ilə ittifaq bağlayıb, öz xanlığının qoşununu Ağası xanla müharibə etmək üçün Quba xanının qoşununa qatdı. Müttəfiqi nuxalı Məhəmmədhəsən xanla birlikdə büsbütün məğlub olmuş Ağası xan başqa bir nicat yolu tapmadığından Fətəli xanın yanına gəldi. O isə Ağası xanı oğlanları ilə birlikdə həbs edərək, Qubaya göndərdi və Məhəmmədhəsən xanın izi ilə Nuxaya tərəf hərəkət etdi.

Artıq məğlub olmuş Məhəmmədhəsən xan dərhal danışıqlara başladı və öz bacısını Quba xanına ərə verib onunla sülh bağladı. Fətəli xan da bu ittifaqı ikibaşlı qohumluqla möhkəmləndirmək və Məhəmmədhəsən xanı öz hakimiyyətinə daha artıq bağlamaq məqsədilə bacısı Huri Peykər xanım Bikəni ona ərə verdi.

Fətəli xan Tarxu dudmanı ilə dostluğunu möhkəmləndirmək məqsədilə 1787-ci ildə tarxulu Məhəmməd şamxalın qızını usminin bacısından olan oğlu Əhməd xan üçün istədi və Dərbənddə təntənəli toy qurdu. Həmin il Fətəli xan şücaətli və işgüzar bir düşməninə xilas oldu. Qaytaqlı usmi Əmir Həməzə öldü və onun yerinə qardaşı Ustar xan usmi elan edildi.

İndi də, o zaman məhv edilməsi Fətəli xanın nəzər-diqqətini cəlb edən əsas məsələ olan Ali-Sərkar dudmanından bəhs edək. Qardaşı həbs edildikdən sonra vəziyyətinin qorxulu olduğunu olduqca gec başa düşən Məhəmməd Səid xan Quba xanından intiqam almaq üçün fürsət axtardığı bir zamanda Fətəli xan Qubada dustaq olan Ağası xanı və onun iki oğlunu – Əhməd bəyi və Məhəmməd bəyi özü ilə götürüb Quba xanlığının sərhəddində yerləşən Qonaqkənd kəndinə getdi, eyni zamanda belə bir şayiə yaydı ki, guya Ağası xanı Şirvanda hakim təyin etməkdən ötrü onları Şamaxıya aparır.

Məhəmməd Səid xan bu xəbəri eşitcək Nuxaya getdi, onun oğlu Məhəmmədrza bəy isə qayını Fətəli xanı qarşılamaq üçün Qonaqkəndə getdi. Fətəli

xan ona Ağası xanı oğlanları ilə birlikdə Bakıya aparacağı əmr etdi, özü isə Şamaxıya gəlib, yeznəsi Məhəmmədrza bəyi Şirvan xanı elan etdi, lakin o, bu rütbənin yalnız quru adından istifadə edirdi, bütün işlərin idarəsi isə Fətəli xanın əlində idi. O, dərhal nuxalı Məhəmmədhəsən xandan Məhəmməd Səid xanı iki oğlu ilə və onun yanında olan Ağası xanın oğlu Mustafa bəyi tələb etdi. Nuxa hakimi Fətəli xanın arzusuna əməl etmək qərarına gəldi. Nicatı üçün çarə tapa bilməyən, ola bilsin ki, qohumluğuna arxalanan Məhəmməd Səid xan oğlanları Məhəmməd bəy⁶ və İskəndər bəylə Fətəli xanın yanına gəldi. Fətəli xan onları həbs edib Səlyana göndərməyi və həbsə alınmış yeznəsi Məhəmmədrza bəyi isə Qubaya göndərməyi əmr etdi. Bu zaman Ərəş sultanı Şəhabəddin öz hakimi Məhəmmədhəsən xanın əmri üzrə Məhəmməd Səid xanın Şuşaya qaçmış Əskər bəy və Qasım bəy adlı oğlanlarını, habelə Ağası xanın oğlu Mustafa bəyi (sonralar Şirvanlı Mustafa xan) müxtəlif bəhanələrlə yanına çağırıdır, həbsə aldı və onları Fətəli xanın elçisi Məhəmmədkərim bəy və Nuxa xanının etimadlı adamı Hacı Səid bəylə Şamaxıya göndərdi. Dustaqlar güclü gözətçi dəstəsinin müşaiyətilə Göyçay çayına çatdıqda Ali-Sərkar tərəfdarlarından bir nəfər belə bir şeyiə buraxdı ki, guya Fətəli xan Nuxa tacirlərini həbsə almış və güclü qoşunla Şəki vilayətinə girmək üçün tədarük görməkdədir. Hacı Səid bəy şeyiyə inanıb, Şirvan xanlarının oğlanlarını azad edərək dərhal Nuxaya qayıtdı. Onlar da durmadan Avarstana gedib Ümmə xandan himayə istədilər və 1774-cü ildə Fətəli xanın çadırında öldürülmüş əmisi Nunsal xanın qanını almaq üçün ona kömək edəcəklərinə söz verdilər.

Avarstanın bu gənc hakimi güclü qoşun toplayıb, qəflətən Şamaxı tərəfə hərəkət etdi. Yanında hazır qoşunu olmayan Fətəli xan şəhərdə⁷ müdafiə olunmağa başladı, lakin on aylıq mühasirədən sonra Ümmə xanla sülh bağlamağa, öz qızını ona ərə verməyə və Səlyan qəsəbəsini ona bağışlamağa məcbur oldu. Bundan sonra Şirvan xanlarının oğlanları Əskər bəy, Qasım bəy və Mustafa bəy Şuşaya getdilər və burada öz işlərini müzakirə etdikdən sonra yaqinlik hasil etdilər ki, əgər yenə də burada qalsalar nəinki öz xeyirləri üçün mühüm bir iş görə bilməyəcəklər, hətta atalarının, qardaşlarının başına gələn fəlakət onların da başına gələcəkdir. Buna görə də Türkiyəyə getdilər.

Fətəli xanın, Ali-Sərkar dudmanının uzaqlara çəkilmiş bu üzvlərinin onun işlərinə bir daha mane ola bilməyəcəyinə əmin olmasına baxmayaraq, lakin o, həmin dudmanın həbsdə olan başqa üzvlərini belə bir vəziyyətdə qoyub uzaq səfərə çıxmağa cürət etmirdi. Əgər burada olmayarkən onlardan biri zindandan qaçmağa müvəffəq olarsa, -bu isə o zamanın şəraitinə görə asan bir iş idi, -çoxlu tərəfdarları olan və hələ də hər şeyin xalqının xatirində qaldığı Şirvan xanlığına gələrək ümumi üsyan qaldıra bilərdi. Bu isə Quba xanına çox baha oturardı, qan

⁶ Mahmud bəy olmalıdır. A.Bakıxanov, göstərilən əsəri, səh. 174.

⁷ Bu hadisə Ağsuda baş vermişdir.

bahasına və böyük zəhmətlərlə əldə edilən torpaqlardan başqa, öz ata-baba mülkü belə əlindən çıxıb bilərdi. Bu iş həmçinin xanlıq taxtına çıxdıqdan iyirmi il sonra icrasına başladığı tədbirləri poza bilərdi. Şamaxını fəth etmək isə bu tədbirlər uğrunda atılan ilk və bəlkə də ən mühüm addım idi.

O, məhdud bir ərazinin hakimi olduğundan onları uzaq və ucqar yerlərə sürgün edə bilməzdi, lazımı abadlığın çatışmaması üzündən isə onları əbədi həbsə məhkum edə bilmirdi. Beləliklə, azadlıqda qaldıqları təqdirdə özü üçün olduqca təhlükəli olan məhburları öldürməkdən başqa çarəsi qalmırdı. O, belə bir ədalətsiz, həm də olduqca rəhmsiz işin görülməsini qərara alaraq, 1788-ci ildə onların hamısını həyatdan məhrum etmək, daha doğrusu Məhəmməd Səid xanı iki oğlu ilə Səlyanda, habelə Ağası xanı iki oğlu ilə Bakıda və Məhəmmədrzani Qubada öldürməyi və bundan əlavə Ağası xanın iki və ya üç oğlunun kor edilməsini əmr etdi.

Məlumdur ki, bəşəriyyət üçün olduqca faydalı olan mütləq hakimiyətə can atan böyük adamlar heç vaxt və dünyanın heç bir yerində zülm və sərtlik etmədən, qan tökmədən keçinə bilməmişlər, xüsusilə əgər Zaqafqaziya ölkəsində xalqın ruhiyyəsi və o zamanın şəraitinə görə hər bir təxir və azacıq səhvin böyük maniələr törədə biləcəyi nəzərə alınarsa, bu iş daha zəruri idi.

Quba xanı ilə etdiyi mübarizədə düşər olduğu müvəffəqiyyətsizliyi və buraxdığı səhvləri düzəltməyə çalışan nuxalı Məhəmmədhəsən xan avarların Fətəli xana qarşı bəslədikləri ədavət və Ali-Sərkər xanədanı üzvlərinin edam olunması hadisəsinin şamaxılılara bağışladığı təsirdən istifadə edərək, güclü qoşun topladı və Mehdi hakimi Əlisultanla birlikdə Şirvana hərəkət etdi. Döyüşə hazırlıq görə bilmiş və Şamxal Məhəmmədin oğlu Mehdi bəyi ləzgi qoşunu ilə öz köməyinə çağırmış Fətəli xan düşməni sərhəddə qarşılamağa fürsət tapmayıb, onunla köhnə Şamaxının lap yaxınlığında üz-üzə gəldi. Uzun sürən şiddətli müharibə başladı. Bu müharibədə Nuxa qoşunu hər yerdə üstün gəlirdi. Qələbə açıqdan-açığa Məhəmmədhəsən xanın tərəfində idi, hətta onun qoşununun bir hissəsi Şamaxıya belə girmişdi. Quba piyadası düşmənin ümumi təzyiqi qarşısında, demək olar ki, tək qalmışdı və o da uzun müddət dözə bilməzdi, çünki Şamxalın oğlu Mehdi bəy Məhəmmədhəsən xanla bağladığı gizli sazişə görə vuruşmada iştirak etmirdi. Bunu görən Quba qoşun başçılarından biri geri çəkilməkdə olan öz piyadasını ləzgilərin möhkəmləndirilmiş səngərlərinə tərəf yönəltdi. Onun bu işdən məqsədi qubalıların pozulmuş dəstəsini nizama salmaq və şamxal qoşununu qeyri-iradi olsa da döyüşə vadar etmək idi. O, öz məqsədinə nail oldu. O vaxta qədər müharibənin laqeyd tamaşaçısı olan şamxal qoşunu, qubalıları təqib edən düşmənin onların səngərlərinə yaxınlaşdığını gördükdə, ona lap yaxın məsafədən üç mindən artıq tüfənglə atış açdı. Artıq nizama salınmış Quba piyadasının köməyinə arxalanan bu iş olduqca güclü təsir bağışladı. Düşmən çoxlu tələfət verərək, qaçmağa başladı. Quba xanı olduqca uzaqgörən adam idi və o belə bir fürsəti əldən verə bilməzdi; o, dərhal bu fürsətdən istifadə etdi. Məhəmmədhəsən xan qoşununun bir hissəsi Fətəli xan

qoşununun sol cinahını təqib edərək şəhərə girdiyi, digər hissəsi isə yəni mehdililərin şamxal qoşunu tərəfindən basıldığı bir zamanda Quba xanı qubalılardan və dərbəndlilərdən ibarət olan 500 nəfər seçmə süvaridən təşkil olunmuş daimi mühafizə dəstəsinə ona qarşı hucuma göndərdi və bununla da döyüşün taleini həll edərək, qələbəni rəqibinin əlindən aldı. Büsbütün məğlub olmuş Məhəmməd həsən xanın bir çox adamı öldürülmüş, yaralanmış və əsir düşmüşdü. O, güclə qaçıb canını qurtardı və yalnız iki nökrəri ilə öz mülkünə qayıda bildi.

Düşməni addım-addım izləyən Fətəli xan Şəki xanlığına gəldi və Məhəmməd həsən xanın arvadı olan bacısının xahişinə görə öz yeznəsi və qayını kimi onunla barışdı. Məhəmməd həsən xan da etdiyi işlərindən peşman oldu və gələcəkdə Fətəli xana tam mənasilə tabe olacağına, onun bütün arzularını yerinə yetirəcəyinə söz verdi. Məhəmməd həsən xanın büsbütün tərksilah olunmuş Mehdili müttəfiqləri Şamxalın oğlu Mehdi bəyin xahişinə görə azad edildilər. Onlara Quba və Dərbənd yolu ilə öz vətənlərinə qayıtmağa icazə verildi.

Bu qələbədən sonra, qoşularından ən təhlükəlisini özünə tabe etmiş olan Fətəli xan həmin ildə Ərdəbili aldı. Şahsevən xalqı və muğanlı Həsən xan ona itaət edəcəklərinə söz verdilər. Qubada dustaq olan talışlı Mir Mustafa xan Fətəli xanın himayəsi altında olmaq şərtilə Talış xanlığına təyin edildi. Gilanlı İdastullah xan da onun himayəsi altında idi. Tarxu şamxalı, Qaytağın usmisi və Qazıqumux xanı onun tərəfdarları oldular. Avar xanı və Mehdili hakimi qoşularının yolu ilə gedərək, Quba xanı ilə dostlaşmağa çalışırdılar. Təbəseranın qazısı və məsumu tamamilə ona tabe idilər. Bir çox başqa qazilər və Dağıstanın məşhur adamları da ona tərəfdar olduqlarını bildirdilər. Yalnız qarabağlı İbrahim xan özünün Şuşada olan iqamətgahının möhkəmliyi və təhlükəsizliyinə görə, o zaman öz ata-baba mülkündən başqa Dərbənd, Bakı, Səlya və Şamaxının tam mənasilə sahibi olan və başqa qonşu xanlara güclü təsir göstərərək, onları itaətə məcbur edən Fətəli xana qarşı düşmənçilikdə möhkəm idi.

Beləliklə, yeni torpaqları ələ keçirməklə xanlığını genişləndirən, eyni zamanda Zaqafqaziya ölkəsinin başqa xanlıqlarını öz güclü təsiri altında saxlayan və lazım gələrsə beş minlik qoşunla Arazdan İrana keçmək üçün özünü kifayət qədər qüvvətli hiss edən Fətəli xan Azərbaycan xanları ilə əlaqəyə girdi. Onlar İran taxtını ələ keçirməyə çalışan Qacar xanədanının nümayəndəsi, bu qədər dəhşətli, həm də bacarıqlı xacə Ağa Məhəmməd xanın şöhrətpərəst niyyətlərindən qorxaraq, onun (Fətəli xanın – *Red.*) himayəsinə keçmək istəyirdilər. O, bununla kifayətlənməyərək, Təbriz səfərinə çıxdığı təqdirdə orada yubana biləcəyini düşünərək özünü Zaqafqaziya hər cəhətdən təmin etmək üçün Gürcüstan çarı ilə danışığa girib, şəxsən onunla görüşmək istədiyini bildirdi. Bu barədə İraklinin razılığını əldə etdikdən sonra o, Nuxaya getdi və bir neçə gün Məhəmməd həsən xanın yanında qonaq qaldıqdan sonra Kür qırağı tərəfə hərəkət etdi. Orada Gəncə hakimi Cavad xan Ziyad oğlu onu hörmətlə qarşılayıb itaət etdiyini bildirdi. Bu

xidmətinə görə Quba xanının xahişi üzrə çar İrakli Gəncə xanlığından alınmış Şəmşədil mahalını Cavad xana qaytardı. Bu vaxt hər iki tərəfin razılığı ilə Şamaxor qalasının yaxınlığındakı yer görüş yeri təyin edildi. Bu iki mühüm şəxs orada görüşərək qərara aldılar: Gürcüstan çarı Rusiyanın himayəsi altında Zaqafqaziya ölkəsinin qayda və nizamına göz olsun, Fətəli xan isə gələn il Azərbaycana hərəkət etsin.

Fətəli xan çoxdan bəri icrasına çalışdığı planları xəyalında qurub hazırladığı bir zamanda tale işi dəyişdi. O, bu görüşdə xəstələndi. Şamaxıya qayıdan zaman xəstəliyi tədricən şiddətləndi. Bu şəhərdə nə qədər dava-dərman etdilərə heç bir fayda vermədi. Xəstəliyinin gündən-günə artdığını görən və əcəlinin çatdığını hiss edən Fətəli xan tələsik Bakıya, sadıq dostu olan bacısının yanına getdi. O, burada, 1789-cu ildə 54 yaşında ikən ölkəmiz üçün həm hərbi, həm də siyasi cəhətdən şərəfli olan ömrünü başa çatdırdı.

Bu mərd adamın zəkası, uzaqgörənliyi, igidliyi, habelə hərbi və siyasi istedadı haqqında danışmağı artıq hesab edirəm. Çünki bütün bu məziyyətləri onun tərcümeyi-halından görmək olar. Bununla belə əlavə etməliyəm ki, o, mehriban və ədalətli bir şəxs idi, özünə tabe olanların qayğısına qalar, hətta tanıdığı adamların ailə işlərinə belə qarışaraq onların ev məişətinin sakitliyi ilə nəşənlənmələrini arzulayırdı. İnsanların həyatını əlində oyuncaq etməz, səxavətli olduğu kimi, qənaətkar idi. Onun zahiri qiyafəsi, rəftarı hər kəsdə ona qarşı qeyri-iradi ehtiram hissi oyadardı. O, vaxtını məclis qurub xoş keçirməyi sevərdi. Hərdən bir belə məclislərdə olduqca ciddi işlər haqqında əmrlər verər və bununla da orada olanların təəccübünə səbəb olardı. O, sağlam, olduqca dolu və gözəl simalı bir adam idi. Qadınlara meyl göstərər, hətta bu işdə bəzən həddən xaricə belə çıxardı. O, olduqca çox yeyərdi ki, bu da onun yaşlı olmasına görə, ölümünü sürətləndirən başlıca səbəb oldu.

ИСКЕНДЕР БЕК ГАДЖИНСКИЙ

ЖИЗНЬ
ФАТАЛИ ХАНА
КУБИНСКОГО

ОТ ИНСТИТУТА

Предлагаемый вниманию читателей исторический очерк „Жизнь Фатали-хана Кубинского“, наряду с другими трудами азербайджанских авторов второй половины XVIII и первой половины XIX века, является источником для изучения истории Азербайджана, начиная с 1747 года, т.е. с кончины Надир-шаха Афшара и образования самостоятельных ханств, до присоединения их к России.

Ценность этого очерка прежде всего заключается в том, что он относительно подробно, разумеется, не без прикрас и идеализации, освещает жизнь и деятельность Фатали-хана—одного из видных государственных деятелей Азербайджана, стремившегося к объединению страны, и ревностного поборника российской ориентации.

Если в трудах азербайджанских историков и летописцев А. А. Бакиханова, Мирза Адигезал-бе-ка, Мирза Джамала, Мир-Мехти Хазани и других мы находим общие сведения о Фатали-хане Кубинском, то здесь встречаемся с более широким полотном, показывающим политическое положение Кубинского и сопредельных ханств, некоторые начинания Фатали-хана в деле государственного управления, а также его планы, объединения всех азербайджанских земель вокруг Кубинского ханства, и т. д.

Настоящий очерк,, принадлежащий перу Искендер-бека Гаджинского, впервые был опубликован в 1847 году в Тифлисе в газете „Кавказ" (№ 48—49). К сожалению, наши попытки узнать что-либо о биографии автора не увенчались успехом. Известно лишь, что Искендер-бек Гаджинский работал в канцелярии Кавказского наместника в качестве переводчика; фамилия его встречается в справочниках „Кавказского календаря" за 1846—1848 годы в числе переводчиков этой канцелярии. В одном из ежегодных обзоров газеты „Кавказ", наряду с именами других авторов, труды которых публиковались в газете, упоминается и Искендер-бек Гаджинский как сочинитель очерка „Жизнь Фатали-хана Кубинского".

Издавая этот труд как в оригинале, так и в переводе на азербайджанский язык, мы надеемся, что он в какой-то мере послужит пособием для изучения истории Азербайджана XVIII —XIX веков. В оригинале сохранены специфика авторской речи и стиль.

Приступая к описанию жизни человека, столь известного в Кавказском крае в половине XVIII века своею дальновидностью, благоразумием и предприимчивостью, я должен предупредить, что по неимению письменных актов и по ограниченности других средств, весьма трудно, даже невозможно собрать подробные и точные сведения о каком-либо важном происшествии на Кавказе из времен протекших.

Нельзя сомневаться, что Фет-Али-хан-Кубинский заслуживает, если не звание великого, то по крайней мере имя мужа замечательного. Судя по ограниченности его средств, по неимению сношений с каким-либо образованным государством, от которого мог бы заимствовать многое или получить необходимые средства для военных предприятий, и по степени величия им достигнутого, он вполне достоин занять почетное место в истории.

Известно, что по смерти грозного завоевателя Надир-шаха и по причине возникшего в Персии безначалия, в Закавказском крае возникла и до конца XVIII столетия существовала система удельных независимых ханов, беспрерывно враждовавших между собой и взаимно разорявших свои владения.

При таком положении края явился Фет-Али-хан, сын кубинского владетеля Гусейн-Али-хана, известного древностью своей фамилии. Фет-Али-хан родился в 1736 году; не получив никакого воспитания, он провел молодость как обыкновенно проводят сыновья прочих ханов, т. е. в праздности, и даже однажды за какую-то шалость отец хотел подвергнуть его телесному наказанию, но он скрывался пока утих отцовский гнев. Однако ж, Гусейн-Али-хан, желая познакомить сына с военными и политическими делами, давал ему разные поручения и в 1756 году назначил его главным начальником довольно сильного по тогдашнему времени войска, разумеется, под руководством одного из кубинских беков, для завоевания местечка Сальян, которое и прежде принадлежало кубинским ханам, но при смутах края было отторгнуто Ибрагим-ханом Дудбарским. Фет-Али-хан исполнил поручение отца с успехом и славой.

Гусейн-Али-хан, соединивший в одно целое все кубинские магалы, из коих каждый до него находился под управлением отдельного наиба, скончался в 1758 году, оставив после себя наследником юного Фет-Али-хана, имевшего от роду двадцать два года. Пользуясь этим случаем, брат шемахинского хана Ага-Рази-бек, напал на пограничный Бермаиский магал, разорил его и переселил в Ширван около двухсот семейств.

Фет-Али-хан, занятый похоронами отца, получил сведение о том на седьмой день по смерти его и, исполнив слегка обряды вступления на ханство, собрал кубинцев, сколько ему позволило время, и двинулся в Ширван.

Магомет-Сеид-хан Ширванский, как человек опытный и храбрый, приготовился встретить Фет-Али-хана на границе, вступил с ним в сражение, в котором потерял храброго брата, виновника сего кровопролития Ага-Разибека, и был совершенно разбит. Фет-Али-хан, отомстив за разорение своего владения и в свою очередь переселив множество семейств, возвратился в Кубу. Это дело, по-настоящему незначительное, но судя по времени, молодости и неопытности юного хана весьма важное, приобрело ему уважение соседних владетелей которые по смерти Гусейн-Али-хана, смотрели на Кубу, как на верную добычу.

По возвращении в Кубу, молодой хан приступил к устройству внутреннего управления своего владения. До того времени каждый наиб имел право собирать подати и требовать повинности от жителей, которые, завися таким образом от своих наивов, находились в полном их повиновении, что давало им возможность изменять своему хану при каком-либо на него неудовольствии. Фет-Али-хан отменил этот порядок, приказав, чтобы старшина каждой деревни следующие с нее подати вносил в казначейство и ханские магазины, и даже велел требовать некоторые повинности через ханских есаулов и, сверх того, сделал некоторые другие, менее важные перемены.

Не ограничиваясь этим, он вступил в тайное сношение с дербентскими беками, которые были недовольны своим владетелем Магомет-Хассан-ханом, одаривал и ласкал их до того, что некоторые из них переселились в Кубу, и посредством их-то приобрел он значительное число приверженцев в самом Дербенте, а в 1760 году собрал сильное ополчение, двинул к этому городу и при содействии преданных ему дербентцев занял его без выстрела.- Магомет-Хассан-хан, лишившись владения, по воле Фет-Али-хана, со всем семейством отправился в Баку, где и жил по смерти свою.

Желая укрепить дружбу свою с Амир-Гамза-Уцмием Кайтагским, как с соседним владетелем узами родства, Фет-Али-хан в 1766 году женился на его сестре, Тути-Бике, которой поручил управление Дербентом, назначив ей в помощь одного из дербентских беков, оказавших ему важные услуги при занятии этого города. Уцмий со своей стороны также отправил почетных лиц к Фет-Али-хану просить руки сестры его, Хедиже-Бике; но посланные возвратились без успеха, потому что кубинский хан давно имел намерение выдать сестру за бакинского владетеля Мелик Магомет-хана. Это обстоятельство подало повод к вражде между этими владетелями, недавно вступившими в родство, от которого Фет-Али-хан ожидал больших содействий, но которое впоследствии сделалось источником большого несчастья, чуть-чуть не стоившего ему как приобретенного, так и наследственного владения.

Спустя несколько времени, Амир-Гамза под предлогом свидания с сестрою вступил в Дербент и занял цитадель; но Фет-Али-хан, не дав ему времени укрепиться в ней, обложил город кубинским ополчением и после трехдневной осады при помощи дербентцев вытеснил Уцмия из Дербента. После этого, находясь в явной вражде с кубинским ханом, Уцмий искал случая отомстить ему как за отказ в руке сестры своей, так и за изгнание из Дербента.

Между тем Фет-Али-хан, как человек дальновидный и благоразумный, стремясь, как видно из его действий, к единовластию в Закавказском крае и, может быть, имея цель простереть свою власть и далее, послал почетных беков в Петербург с изъявлением своей преданности России и получил обнадежение в помощи в случае надобности.

Составив сильное войско из акушинцев, табасаранцев, дербентцев и кубинцев и взяв с собою бакинского владетеля Мелик-Магомет-хана, двинулся в Ширван в 1767 году; и Гусейн-хан Ну-хинский по его желанию тоже выступил в поход, дабы соединенными силами завоевать Шемаху.

Ширванские владетели: Мдгомет-хан и Агаси-хан, имевшие местопребывание в селении Шемахе и извещенные о грозе, готовой разразиться над их владениями, встретили неприятеля на границе и вступили в сражение, в котором, хотя Магомет-Сеид и оказал неимоверную храбрость, но был совершенно разбит и потому возвратился в город; но и тут, видя невозможность выдержать продолжительную осаду и не находя другого средства к спасению, Магомет-Сеид-хан явился к Фет-Али-хану, который арестовав его, отправил в Дербент. Между тем Агаси-хан ослеплен нухинским Гусейн-ханом, к коему он явился с повинною.

Потом, переселив старую Шемаху в Аг-су⁸ Фет-Али-хан разделил Ширван с Гусейн-ханом **так**, что магалы Садаринский и Касаинский, пограничные с Шекою⁹, предоставил Гусейн-хану, а сам, завладев остальною частью, возвратился в Кубу. Спустя несколько времени и магалы, поступившие на часть шекинскому владетелю, присвоил себе, что подало повод к сильному неудовольствию между Фет-Али-ханом и Гусейн-ханом, и сей последний узнал уже поздно, что кубинский хан при разделе добычи может довольствоваться только долею льва, т. е. получив все приобретенное.

Агаси-хан, после этого происшествия живший на берегу реки Куры и искавший случая возвратить потерянное, пользуясь этим неудовольствием между ханами кубинским и нухинским, прибегнул под покровительство Гусейн-хана для достижения своей цели.

⁸ Ныне Ахсу.—*Ред.*

⁹ Ныне город *Нуха*—*Ред.*

Имея виды на Шемаху, Гусейн-хан собрал сильное войско, присоединил к себе аварцев под начальством их владетелей: Магомет-Мирзы и Гулаг-хана,—подобно всем вообще дагестанцам, всегда служившими наемными войсками соседним ханам,—и, взяв с собою Агаси-хана, который, как коренной владетель Ширвана, имел, много приверженцев, содействие коих давало надежду на успех, двинулся в Шемаху. Хотя по всем причинам и вероятностям нельзя было думать, чтобы это предприятие кончилось без кровопролития, однако ж, по расположению неприятеля недалеко от города, сперва обе стороны изъявили желание кончить это дело миролюбиво; но по вражде некоторых военачальников произошла маленькая перестрелка, скоро превратившаяся в общее сражение, в котором оба владетеля аварские погибли. Гусейн-хан был совершенно разбит и бежал в свое владение, а Агаси-хан удалился в свое прежнее местопребывание—на, берегу Куры; впрочем . бт этой неудачи он не упал духом и продолжал питать надежду на возвращение потерянного. Фет-Али-хан, полагая, что этой победой Ширванское владение утвердилось за ним на прочном основании и что побежденные неприятели более не могут быть для него опасными, возвратился в Кубу.

Агаси-хан, пользуясь его отсутствием и прибытием Нунцал-хана Аварского в Шушу, питавшего вражду к кубинскому хану за смерть своих двух братьев, убитых в сражении, прибегнул под покровительство аварского владетеля и в 1774 году с его помощью овладел своим наследственным владением—Шемахою.

Получив эти сведения и решив не дать неприятелю утвердиться, Фет-Али-хан собрал войско из акушинцев, табасаранцев, дербентцев, кубинцев и, взяв с собою бакинского владетеля, поспешил в Шемаху. Агаси-хан, уже готовый к отражению неприятеля, вместе с Нунцал-ханом, имевшим под своим начальством сильное вспомогательное войско—аварцев, двинулся навстречу кубинскому хану и вступил в сражение, в котором потерпев новое и совершенное поражение, бежал в пределы своего прежнего жительства. Но Нунцал-хан, сколько можно полагать, по незнанию местности и дорог и по причине дальности своего владения, куда разбитому и совершенно расстроенному аварскому ополчению нельзя было добраться, не решился бежать, а, выбрав крепкую позицию выше города Шемахи, вместе со своими верными подвластными заперся в ней, решившись умереть с оружием в руках, не оставляя ничего неприятелю, и для того истребил все свое имущество, т.е. товары и лошадей, полученные им в подарок от Агаси-хана.

Фет-Али-хан, видя такую решительность аварцев—этих храбрых питомцев гор Кавказа, открыл с ними переговоры и, желая кончить это дело миролюбиво и потушить прежнюю вражду, питаемую к нему Нунцал-ханом за смерть братьев, просил его в свой лагерь, и тот незамедлил явиться к нему

в сопровождении почетнейших аварцев. Но во время переговоров в палатке Фет-Али-хана, акушинцы, питавшие вражду к аварскому хану за какую-то обиду, им нанесенную, решились убить Нунчал-хана с находившимися при нем людьми.

Фет-Али-хаи, узнав об этом намерении акушинцев уже готовых к исполнению своего замысла, тотчас вышел из палатки и уговаривал их оставить это гнусное намерение. Однако ж все было тщетно: акушинцы открыли сильный ружейный огонь по палатке, а потом холодным оружием изрубили всех в ней находившихся. Из этой кровавой резни спасся только один бакинский владетель Мелик-Магомет-хан с помощью приближенных Фет-Али-хана.

Хотя некоторые полагают, что акушинцы совершили это злодейство по желанию самого Фет-Али-хана, но нельзя допустить, чтобы он, столь благоразумнейший владетель, желал иметь кровную вражду с аварскими ханами, коих дружбою он так много дорожил и кои, живя на неприступных горах, всегда могли бы тревожить кубинского хана набегами и пособием его неприятелям.

Когда Фет-Али-хан, завоевав Ширван вторично, начертал было план, каким образом овладеть и другими ханствами, то готовилось происшествие чуть-чуть не стоившее ему всех владений. Амир-Гамза-Уцмий, ожидавший удобного случая отомстить кубинскому хану, видя, что он занят в Ширване, заключил союз с Баммат-Шамхалом Беззубым и зятем его Магомет-ханом Казикумыкским и, собрав сильное войско, пошел на Кубу. Фет-Али-хан, узнав о намерении Уцмий, возвратился в Кубу и, собрав столько своих подданных, сколько позволило ему время, двинулся навстречу неприятелю, и между Дербентом и Кубою, на равнине Кевдушан, началась битва кровопролитная и продолжительная. Хотя сначала войско Фет-Али-хана во всех пунктах брало верх, и, по всей вероятности, победа должна была остаться на его стороне, но в эту самую минуту подоспел храбрый сын Уцмий Али-Бек и со всей кавалерией устремился на кубинцев, и тем решил судьбу сражения. Фет-Али-хан был совершенно разбит и потерял много людей, так, что, не будучи в состоянии удержаться в самой Кубе, удалился в Сальян.

Последствиями этой битвы было то, что Амир-Гамза-Уцмий двинулся в Баку и, не будучи в силах овладеть крепостью и разорив часть этого владения, отступил обратно через Куру к своему владению, и в то время, когда приближался к Дербенту, распространил слух будто Фет-Али-хан убит, полагая, что такою хитростью, может быть, удастся ему овладеть самим городом, как главным предметом этого похода. Но жена Кубинского хана, Тути-Бике, верная своему долгу, с твердостью мужчины, как львица стояла на крепостных валах, сама распоряжалась всеми, огнем крепостных орудий угрожая своему брату, приближавшемуся к стенам под предлогом желания повидаться с нею. Уцмий,

видя, что ему не удастся в другой раз обмануть свою сестру, и убедившись, что и силою нельзя овладеть дербентской цитаделью, отправился в Кайтаг, а Магомет-хан Казцкумыкский овладел Кубинским ханством.

Спустя несколько времени, собрав точные сведения о движении неприятеля и несмотря на суровость зимы, Фет-Али-хан в сопровождении нескольких беков, коих преданность к нему ничем не могла быть поколеблена, проехал через нижние магалы Кубы в Дербент и немедленно по прибытии отправил двух почетных беков в Петербург с просьбою о помощи, которая по прежнему обещанию нашего правительства в случае надобности оказать покровительство этому владельцу тотчас была уважена. Императрица повелела назначить несколько батальонов пехоты и артиллерии в Дербент, под начальством генерала Демедема, которому было вменено в обязанность действовать по желанию Фет-Али хана.

Когда весною 1775 года получили сведение, что Российское войско выступило из Кизляра и идет на Дербент на помощь кубинскому хану, то Магомет-хан Казикумыкский очистил Кубу; Фет-Али-хан, находившийся в Дербенте в ожидании прибытия русских, поспешил в Кубу, и сколько позволили ему обстоятельства, собрав кубинцев, возвратился в Дербент и немедленно двинулся на речку Дарваг, где он принял русского генерала и оказал ему все почести, приличные его званию, и как лицу, прибывшему к нему на помощь возвратить все потерянное.

Он пробыл несколько дней на этой речке, употребив все время на приготовление для войск продовольствия разными припасами, необходимыми при движении в неприятельские земли; потом кубинский хан двинулся в Кайтаг. Амир-Гамза, уже давно имевший обо всем сведения и готовившийся к принятию неприятеля, ожидал Фет-Али-хана недалеко от деревни Бапли, где вступил в сражение, питая большую надежду на успех. Не имея вовсе понятия о действии регулярного войска, он со всею массою своего ополчения атаковал Фет-Али-хана на месте ровном, но будучи встречен сильным огнем ружейным и артиллериею, произведшими в его войске ужасное опустошение, был совершенно разбит, потерял много людей и удалился в горы.

Фет-Али-хан, разорив Нижний Кайтаг, возвратился в Дербент, где дав необходимый отдых войску, двинулся в Казикумыкское владение. Магомет-хан, уже готовый к отражению неприятеля, встретил Фет-Али-хана в Кюринском ханстве и вступил в сражение, по имел участь Уцмия. Фет-Али-хан, отомстив ему разорением этого ханства, двинулся в Табасарань. Табасаранцы, полагаясь на защиту своих укреплений, сперва думали оружием отразить неприятеля, но будучи убеждены примерами Уцмия п Магомет-хана, явились к кубинскому хану, изъявили раскаяние в прежних поступках своих и обещали загладить прошедшее своими услугами и преданностью.

Наказав таким образом своих неприятелей, Фет-Али-хан возвратился в Дербент, где торжествовал свои победы; причем оказал особенные почести и ласки русским воинам, потом, дав им довольное время для отдыха, в продолжение которого они наслаждались всеми удобствами жизни, отпустил их обратно на родину. Это обстоятельство имело большое влияние на судьбу Фет-Али-хана и было главною причиною успехов, приобретенных им впоследствии.

Между тем ширванские владетели искали дружбы и расположения Фет-Али-хана, который освободил из-под ареста - Магомет-Сеид-хана, томившегося уже семь лет в Дербенте. Сей последний возвратился на родину и сделался ханом одной половины Ширвана, а другую половиною владел его брат Агаси-хан. Первый избрал себе месторезидирование в Аг-су, а второй—на берегу Куры, и Алвенде.

Хотя Уцмий за свою смелость против Фет-Али-хана был довольно наказан и, по всем вероятностям, не должен был предпринимать ничего важного, однако ж, как человек храбрый и предприимчивый, не мог жить спокойно в своем владении: собрав около трех тысяч отборной конницы, он выступил из своего владения и по дороге через Табасарань, Кюринское ханство, Шеку и Шемаху сделал набег на Ардебиль, Карабах и Гянджу, в которых произвел ужасное опустошение, и с несметною добычею возвратился в свое ханство.

Видя, что Уцмий не намерен жить спокойно, Фет-Али-хан принял против него меру, хотя не стоившую ни кровопролития, ни больших трудов, но довольно действительную, как и благоразумную; он обратил внимание на племянника Уцмиева, храброго Магомет-Хан-бека, обиженного своим дядей, ласками и разными средствами привязал его к себе и в двадцати верстах от Дербента к северу построил крепость, которую назвал Магомет-Хан-каласы. Сюда переселил он двести семейств из Кубы, назначив здесь месторезидирование Магомет-Хан-бека, который под руководством Фет-Али-хана склонил на свою сторону несколько почетных лиц кайтагских. Это обстоятельство и то, что дружественные связи Фет-Али-хана в то время с дагестанскими владетелями день ото дня более укреплялись и почти во всех отношениях соответствовали его желаниям, заставили Амир-Гамзу-Уц-мия жить спокойно и искать дружбу кубинского хана.

В это время Шахмердан-бек, сын Магомет-хана Казикумыкского, из личных неудовольствий, которые он имел с братом Сурхаем, рожденным от Другой матери, вступил на службу к Фет-Али-хану и получил от него во владение нижнюю часть Куринского ханства, начиная с деревни Кабрек, принадлежавшей в то время Дербенту, и один магал из Кубинской провинции. Впоследствии Шах-мердан-бек, благоразумно управляя и распоряжаясь новым владением под руководством кубинского хана, завоевал и остальную часть этого ханства. Таким образом, и Магомет-хан, лишившись возможности что-нибудь предпринять значительное, искал дружбы Фет-Али-хана.

При таких обстоятельствах, благоприятствовавших Фет-Али-хану, он более и более возвышался, так что имел влияние на дела Дагестана.

Магомет-Гусейн-бек, Сухраб-бек Шамхал и Мустафа-бек, сыновья Шихали Маасума, коего брат был убит под знаменами кубинского хана в Ковдушанском сражении против Уцмия, будучи притесняемы Али-Кули-Маасумом, прибыли в Кубу искать покровительства Фет-Али-хана, который спустя несколько времени потребовал Али-Кули-Маасума в Дербент и, арестовав его, отправил в Сальян, а сам с сильным войском двинулся в Табасарань и прибыл в деревню Чирак,—постоянное место пребывания прежних Мааёумов, объявил Магомет-Гусейн-бека, как старшего из братьев, Маасумом Табасаранским.

В 1779 году владетель Гиляна Идастелла-хан по случаю завоеваний прибрежных областей Персии евнухом Ага-Магомет-ханом Гаджаром¹⁰ не мог удержаться в своем владении и прибыл в Кубу к Фет-Али-хану просить покровительства, в чем великодушный и дальновидный хан ему не отказал. Составив десяти тысячное войско из дагестанцев и других владений под начальством Мирза-бека Дербентского вместе с изгнанным Идастелла-ханом, приказал двинуться по дороге через Сальян и Тальш в Персию. Этот военачальник, завоевав Гилян, утвердил в нем Идастелла-хана, как было ему поручено, и возвратился к своему хану.

После этого нельзя было сомневаться, что Фет -Али-хан стремился к единовластию не только в Закавказском крае, но простирал свои виды и на Персию, которая в то время, по случаю смерти персидского шаха Векила-Керам-хана Зенда¹¹, прекратившего безначалия, которым долго подвергалось это государство по смерти грозного завоевателя Надир-шаха, сделалось опять игрищем междоусобных войн для честолюбивых ханов, из коих каждый желал овладеть престолом Ирана. Для достижения сей великой цели кубинский хан решил преодолеть все препятствия и пожертвовать всем. Между тем ясно видел, что фамилия Али-Серкара¹² будет главным препятствием к исполнению его видов и, убедившись, что пока существуют члены этого дома, храбрые и предприимчивые, и Ширванское ханство будет находиться под владением другого, ему нельзя предпринять ничего важного; а потому он решился, не разбирая средств, уничтожить их всех и овладеть Ширваном, столь важным пунктом по географическому положению в этом крае, откуда он мог бы действовать во все стороны по своему усмотрению.

¹⁰ Он впоследствии сделался персидским шахом.

¹¹ Он называл себя не шахом", а "векилем", т. е. доверенным народа и действовал его именем. Зенд—его фамилия.

¹² Так прозвали Дом Ширванских владетелей.

Пока Фет-Али-хан обдумывал планы для исполнения своих видов и, может быть, искал случаев завлечь и истребить всех членов дома Али-Серкара — Магомет-Сеид-хан просил руки сестры Фет-Али-хана, Фатьмы-Ханум-Бике для своего сына Магомет-Риза-бека. Хотя Агаси-хан, имевший местопребывание на берегу Куры в Алвенде, и старался отклонить своего брата от этого родства, представляя опасные последствия его, может быть, постигая виды Фет-Али-хана, но все было тщетно; брак состоялся и это сделалось причиною явной вражды между братьями.

Так как Ибрагим-хан Карабагский часто давал помощь ширванским владетелям против кубинского хана, то Фет-Али-хан, собрав сильное войско, в 1784 году двинулся в Карабаг и, не будучи в состоянии атаковать крепость Шушу, опустошил Аг-там¹³ и другие нижние магалы Карабагского ханства.

Когда в 1785 году Фет-Али-хан с сильным войском двинулся на Агаси-хана, который в то время находился на берегах Куры, то племянник Ибрагим-хана Карабагского, Меграли-бек, оставивший своего дядю по какому-то неудовольствию и бывший при кубинском хане, во время движения войска в Ширван встретился ночью со старшим сыном Агаси-хана Ахмед-беком, и был убит им в рукопашном бою. Тело его с особенною почестью было отправлено Фет-Али-ханом в Шушу. Это обстоятельство заставило склониться карабагского владетеля на сторону кубинского хана, и он немедленно заключил с ним союз и присоединил к его войскам ополчение своего ханства против Агаси-хана. Этот последний, будучи совершенно разбит вместе со своим союзником Магомет-Гасан-ханом Нухинским и не находя средств к спасению явился к Фет-Али-хану, который, арестовав его вместе с сыновьями отправил в Кубу, а сам по следам Магомет-Гасан-хана двинулся в Нуху.

Магомет-Гасан-хан, уже побежденный, тотчас открыл переговоры и заключил мир с кубинским ханом, выдав за него свою сестру. Желая упрочить этот союз двойным родством и еще более привязать к своей власти Магомет-Гасан-хана, и Фет-Али-хан выдал также за него свою сестру Гуринейкер-Ханум-Бике.

В намерении утвердить свою дружбу с Домом Тарковским Фет-Али-хан в 1787 году просил руку дочери Тарковского Магомет-Шамхала для своего сына Ахмет-хана, рожденного от сестры Уцмий, и устроил эту свадьбу с большим торжеством в Дербенте. В этом же году Фет-Али-хан избавился от одного врага своего, отважного и предприимчивого. Амир-Гамза-Уцмий Кайтагский скончался и брат его Устар-хан был объявлен Уцмием.

Обратимся к Дому Али-Серкара, уничтожение которого в то время было главным предметом внимания Фет-Али-хана. Когда Магомет-Сеид-хан

¹³ Ныне город *Агдам.-Ред.*

после заключения своего брата, уже довольно поздно познавший опасность своего положения, искал средства отомстить кубинскому хану, то Фет-Али-хан, взяв с собою Агаси-хана и двух сыновей его, Ахмед-бека и Магомет-бека, томившихся под арестом в Кубе, отправился в пограничную деревню Кубинского ханства Конаг-Кенти, распространив слух, будто везет их в Шемаху для назначения Агаси-хана ширванским владетелем.

Получив это сведение Магомет-Сеид-хан удалился в Нуху, а сын его Магомет-Риза-бек отправился в Конаг-Кенти навстречу к своему шуруну Фет-Али-хану, который, дав приказание отвести Агаси-хана и сыновей его в Баку, сам прибыл к Шемаху, где объявил своего зятя Магомет-бека Ширвапского ханом, который пользовался только одним титулом сего звания, а делами управлял сам Фет-Али-хан. Он немедленно потребовал от Магомет-Гасан-хана Нухинского выдать Магомет-Сеид-хапа, двух сыновей его и находившегося при нем сына Агаси-хана — Мустафа-бека. Нухинский владетель решился исполнить желание Фет-Али-хана. Не предвидя средств к спасению и, может быть, надеясь на родство, Магомет-Сеид-хан вместе со своими сыновьями, Магомет-беком и Искендер-беком, явился к Фет-Али-хану, который приказал арестовать и отправить их в Сальян, а своего зятя Магомет-Риза-бека, также арестованного, — в Кубу. Между тем Шехабедин-Сул-тан Арешский по приказанию своего владетеля Магомет-Гасан-хана под разными предложениями просил к себе уже бежавших в Шушу сыновей Магомет-Сеид-хана: Аскер-бека и Касим-бека и сына Агаси-хана Мустафа-бека (впоследствии Мустафа-хан Ширванский), арестовал их и вместе с посланным Фет-Али-хана Магомет-Керим-беком и доверенным лицом нухинского хана Га-джи-Сеид-беком, отправил в Шемаху. Когда эти арестованные под сильным конвоем прибыли на речку Кегчай¹⁴, то один из приверженцев Али-Серкара, распространил слух, будто бы Фет-Али-хан арестовал нухинских купцов и готовится с сильным войском вступить в Шекинскую провинцию. Гаджи-Сеид-бек, поверив этим слухам, тотчас возвратился в Нуху, отпустив на волю арестованных сыновей ширванских ханов, которые немедленно отправились в Аварию просить покровительства Умма-хана, предлагая ему свое содействие для отомщения за кровь его дяди Нун-цал-хана, убитого в 1774 году в палатке Фет-Али хана.

Этот молодой владетель Аварии, собрав сильное войско, неожиданно двинулся в Шемаху. Фет-Али-хан, не имея в готовности войска, защищался в городе, но после десятидневной осады должен был заключить мир с Умма-ханом, выдать за него свою дочь и подарить ему местечко Сальян. После этого сыновья ширванских ханов Аскер-бек, Касим-бек и Мустафа-бек, отправились в Шушу. Тут, обсудивши свои дела, они убедились, что не

¹⁴ Ныне река Геокчай.

только не могут предпринять ничего важного в пользу свою, но даже, может быть, подвергнутся участи своих отцов и братьев, если останутся здесь долее, а потому удалились в Турцию.

Хотя Фет-Али-хан убедился, что эти члены фамилии Али-Серкара, ушедшие в такую даль, не могут более мешать ему в исполнении предприятий, однако ж не мог решиться на какой-нибудь дальний поход, оставя прочих арестованных членов этого Дома в том же положении; ибо, если бы удалось в его отсутствие кому-нибудь из них уйти из заключения, что весьма легко было при тогдашнем порядке вещей, то явясь в Ширванское ханство, где эти владетели имели много приверженцев и все еще было в свежей памяти, они могли бы при пособии соседних ханов произвести общее восстание, и это стоило бы кубинскому хану не только приобретенного им самим ценою крови и стольких трудов, но, может быть, и наследственного его владения, и расстроило бы все его важные планы, к исполнению коих он сделал через двадцать лет по вступлении своем в ханство, первый и, может быть, самый важный шаг к завоеванию Шемахи.

Будучи же властелином необширных владений он не мог сослать их в какой-либо отдаленный край, а по недостатку надлежащего благоустройства, также не был в состоянии осудить на вечный арест; следовательно, Фет-Али-хану не было возможности иначе обеспечить себя со стороны этих узников, столь опасных ему в случае свободы, как только их смертью, и он решился на эту меру столь же несправедливую, как и жестокую: в 1788 году дал он приказание лишить их всех жизни, т. е. Магомет-Сеид-хана с двумя сыновьями в Сальяне, Агаси-хана также с двумя сыновьями в Баку и Магомет-Ризу в Кубе. Сверх того, двух или трех из сыновей Агаси-хана лишить зрения.

Известно, что великие люди, стремившиеся к единовластью, столь благотельному для рода человеческого, никогда и ни в какой части света не могли обойтись, в большей или, меньшей степени, без насилий, кровопролития и жестокостей, которые были еще неизбежнее в Закавказском крае, если принять в соображение дух народа и обстоятельства того времени, при которых каждое замедление и малейшая оплошность в исполнении противопоставили бы непреодолимые препятствия.

Магомет-Гасан-хан Нухинский, искавший случаи загладить прежние свои ошибки и неудачи, которые он испытал в борьбе с кубинским ханом, пользуясь неприязненным расположением к Фет-Али-хану аварцев и впечатлением, произведенным казнью членов фамилии Али-Серкара на шема-хинцев, собрал сильное ополчение и вместе с мехдиуллинским владетелем Лли-Султаном, двинулся в Ширван. Фет-Али-хан, успевший уже приготовиться к бою и вызвавший на помощь сына Баммат-Шамхала, Мехдибека, с лезгинским ополчением, не успел однако ж встретить неприятеля на

границе, а принял его под самым городом старой Шемахи. Началась битва довольно продолжительная, в которой нухинское войско везде брало верх; победа явно склонилась на сторону Гасан-хана, и даже часть его войска вступила в город. Кубинская пехота почти одна стояла против общего натиска неприятеля, но и она не могла долго держаться, потому что Мехдибек, сын Шамхала по тайному сношению с Магомет-Гасан-ханом не принимал участия в сражении. Заметив это, один из военачальников кубинских направил отступление своей пехоты к укрепленной позиции лезгин, дабы тем привести в порядок разбитых кубинцев и возбудить шамхальцев к невольному участию в битве, в чем он совершенно успел: ополчение Шамхальского владения, бывшее до того равнодушным зрителем боя, видя, что неприятель, преследуя кубинцев, устремился к их позиции, встретило его в самом близком расстоянии огнем более чем из трех тысяч ружей, который, будучи поддерживаем оправившейся кубинской пехотой, произвел сильное действие. Неприятель, потерпев большой урон, обратился в бегство. Кубинский хан был слишком дальновиден и не мог упустить этого случая: он тотчас воспользовался им, улучив время, когда одна часть войска Магомет-Гасан-хана, преследуя левый фланг Фет-Али-хана, вступила в город, а другая, т. е. мехдиуллинцы были поражены ополчением шамхала. В это мгновение кубинский хан двинул на него в атаку свою отборную кавалерию числом до пятисот человек из кубинцев и дербентцев, которая доставляла постоянную его стражу, и тем решил судьбу сражения, вырвав победу из рук соперника. Магомет-Гасан-хан был совершенно разбит, потерял много людей убитыми, ранеными и пленными; сам едва спасся бегством и прибыл в свое владение только с двумя нукерами.

Фет-Али-хан, преследуя неприятеля по пятам, прибыл в Шекинское ханство и по ходатайству своей сестры, супруги Магомет-Гасан-хана, заключил с ним мир, как со своим зятем и шурином, который, раскаявшись в своем поступке, обещал на будущее время исполнять все желания Фет-Али-хана с полной покорностью, а союзники Магомет-Гасан-хана, мехдиуллинцы, совершенно обезоруженные, по ходатайству сына Шамхала, Мехди-бека, получили свободу и беспрепятственный пропуск по дороге через Кубу и Дербент на свою родину.

После этой победы, усмиривший одного из опаснейших соседей, Фет-Али-хан в том же году овладел Ардебилем. Шах Себенский, народ и Гасан-хан Муганский изъявили ему покорность; Мир-Мустафа-хан Тальшинский, томившийся в темнице в Кубе, был объявлен тальшинским ханом, под покровительством Фет-Али-хана; Идастелла-хан Гилянский также состоял под его защитой; Шам-хал Тарковский, Уцмий Кайтагский и хан Казикумькский сделались его приверженцами; хан Аварии владетель мехдиуллинский, следуя общему примеру соседей, искали дружбы кубинского

хана; Кадий и Маасум Табасаранские были совершенно ему покорны, и многие из кадиев и известных лиц Дагестана объявили себя его приверженцами. Один только Ибрагим-хан Карабагский по крепости и безопасности своего местопребывания в городе Шуше, был тверд во вражде к Фет-Али-хану. который в это время, кроме своего наследственного владения, был полным хозяином Дербента, Баку, Сальяна и Шемахи и имел сильное влияние еще на других соседних ханов, которые не смели ни в чем ему отказать.

Таким образом, распространив значительно свои владения новыми приобретениями, при полном влиянии на прочих ханов в Закавказском крае, и чувствуя себя довольно сильным в случае надобности с пятьютысячным войском перешагнуть через Араке в Персию, Фет-Али-хан вступил в сношение с азербейджанскими ханами, которые опасаясь честолюбивых видов Ага-Магомета-хана, евнуха из Гаджарской династии, столь грозного, как и предприимчивого, стремившегося овладеть престолом Персии, искали также его покровительства. Не ограничиваясь этим, он решился в случае похода на Тавриз, который мог бы задержать его там долгое время, совершенно обеспечить себя в Закавказском крае, и на тот конец открыл переговоры с грузинским царем, желая иметь с ним личное свидание, получив на это согласие Ираклия, он вступил в Нуху и, прогостив несколько дней у Магомет-Гасан-хана, двинулся на берега Куры, где гянджинский владетель Джават-хан Зияд-оглы встретил его, изъявляя полную покорность. За такую услугу по ходатайству кубинского хана царь Ираклий возвратил Джават-хану отошедшие от него владения Шамшадильского магала. Между тем, по согласию с обеих сторон, место сближения было назначено недалеко от Шем-кирской башни; здесь эти две важные особы имели свидание и определили: чтобы царю грузинскому, под покровительством России, иметь присмотр за порядком в Закавказском крае, а Фет-Али-хану на будущий год двинуться в Азербейжан.

Тогда, как Фет-Али-хан начертывал такие дальние в уме своем планы, к исполнению которых он уже давно приготавливался, судьба определила иначе: при этом свидании он занемог; недуг при обратном следовании в Шемаху постепенно усиливался. Хотя в этом городе старались употребить медицинские средства к излечению, но все было тщетно. Видя, что болезнь день ото дня его истощает, и предчувствуя свою кончину, он поспешил к верному другу, своей сестре в Баку; здесь в 1789 году на пятьдесят четвертом году от роду окончил свою жизнь, славную для нашего края как в военном, так и в политическом отношениях.

Излишним нахожу говорить что-нибудь об уме, дальновидности, храбрости и вообще как о военных, так и политических способностях этого мужа потому, что достоинства эти можно усмотреть из его жизнеописания, прибавлю, однако ж, что он был ласков и правосуден, имел попечение о своих подвластных и даже входил в семейные дела известных ему лиц, желая,

чтоб они наслаждались спокойствием в домашнем быту; не играл жизнью людей; был щедр, но расчетлив; его наружность, приемы и выражение каждому внушали невольное к «нему уважение, он любил проводить время в обществе с веселостью, при которой иногда давал приказание о каком-нибудь важном предмете, что удивляло присутствовавших; был здоров, собою довольно полон и недурной наружности; к прекрасному полу имел склонность, которая иногда превосходила меру, ел очень много, что при его летах, сделалось I главною из причин, ускоривших его смерть.

Nəşriyyat redaktorları F.Məlikov, A.Cəfərova
Texniki redaktoru Ş.Ağayeva
Korrektorları Ə.Qasım qızı, J. Volkova

Çapa imzalanmış 28\ IV 1959-cu il. Kağız formatı 84x 108^{1/82}.
Kağız vərəqi 0.88. Çap vərəqi 2. Hes.- nəşriyyat vərəqi 2.1. F Q. 14540.

Sifariş 105. Tirajı 2000. Qiyməti 1 man. 35 qəp.
Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatının mətbəəsi.
Bakı, Fəhlə prospekti, 96.